

ՀԱՅՐ ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ԳՐԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԵՐԸ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՄ

Նամակագրութիւնը հնուց ի վեր մնում է մտաւորականների հաղորդակցութեան, եւ որ աւելի կարեւոր է, գրական երկխօսութեան լաւագոյն միջոցներից մէկը: Իսկ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի նման ներհուն հայագէտի համար, պայմանաւորուած նաեւ իր կենսագրութեան յայտնի հանգամանքներով, «թուղթերը» (իր նախընտրած հնագոյն ձեւակերպումով) արտաքին աշխարհի հետ կապի յուսալի հանգրուան էին:

Դրանք մի կողմից օգնում էին գիտնականին ստանալ իր աշխատութիւնների համար կարեւոր գիտական տեղեկութիւններ, միւս կողմից երեւան էին բերում հայ թէ օտարազգի գիտնականների կատարած աշխատանքների անաչառ ու պատճառաբանուած գնահատանք-քննաբանութիւնները:

Մեր աշխատանքում կանգ ենք առել երկու հանգամանքի վրայ. մի դէպքում փորձել ենք երեւան բերել հայ գրապատմական երեւոյթների շուրջ հեղինակային գնահատութիւնները: Միւս պարագային դիտարկել ենք հայ գրողների ու մտաւորականների նամակները, որոնք օգնում են ամբողջացնել Ալիշանի դերն ու ազդեցութիւնները շրջանակը:

Նախ փորձենք դիմել Հ. Ղ. Ալիշանի նամակներին: Գրական մոտքի շրջանում արդէն անթաքոյց էր հեղինակի հետաքրքրութիւնը ժողովրդական բանարուեստի նկատմամբ: Այս համատեքստում նշանակալի են Գարեգին Սրուանձտեանցին ուղղուած նամակները, յատկապէս նկատի ունենք վերջինիս «Գրոց եւ Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Միերի դուռ» աշխատութեան հետ կապուած գրութիւնը, որտեղ պարկեշտ մտաւորականի կերպարի կողքին («...Շնորհակալ եմ քեւ ընծայելուդ եւ քեւ ընծայիդ, որ աւելի հաճոյացաւ երբ կարդացի եւ երբ իմ ընկերակիցքս ալ մոյճ հաճութեամբ կարդացին»)՝ ե-

1 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Նամակներ*, ԳԱ հրատ., Երեւան 1969, էջ 51:

րեւում է նաեւ ազնիւ քննադատը՝ իր նրբին դիտարկումներով («Փափաքէի եւս, որ Դաւթի պատմութեան մէջ գտնուած քանի մը քառից ծանօթութիւն ըրած ըլլայիք, որք ինծի պէս ի պանդխտութիւն ծընած եւ ապրածի անծանօթ եմ»)²: Այդ նամակներէից իմանում ենք նաեւ, որ Ալիշանը ստացել եւ խնամքով իր հասցէատէրերին է ուղարկել իր սեփական հրատարակութիւնները:

Ժողովրդական ստեղծագործութեանը գիմելու տեսանկիւնից մեզ համար հետաքրքրական են աշուղական արուեստին եւ մասնաւորաբար «հանճարեղ երգիչ»³ Ջիւանիին տրուած գնահատութիւնները Գարեգին Լեւոնեանին ուղղուած նամակներում, ուր նիւթին համեմատ որդեգրուած է նաեւ խօսքի ոճաւորումը. «...Յուսամ, որ Շիրակայ դաշտերն եւ մերձաւոր Արագածն երկար տարիներ ալ ներշնչեն իրեն անուշակ եւ աշուղակ երգեր»⁴: Դէ իսկ Գ. Լեւոնեանին նրա հետ կապում էր այս արուեստի նկատմամբ ունեցած ընդհանուր գիտական հետաքրքրութիւնը, մասնաւորաբար նկատի ունենք «Յուշիկի հայրենեաց հայոց»ի եւ «Հայ աշուղներ»ի հոգեկցութիւնը եւ վերջինիս առիթով Հայր Ալիշանի նկատառումը. «Աշուղներդ ընդունեցայ, մասամբ կարդացի եւ հաւանեցայ դիտմանդ կամ ջանիդ եւ փափաքիմ որ աւելի կատարելագործես, յիշած անձանց վրայ նոր տեղեկութիւններ աւելցնելով, եւ մանաւանդ որոց միայն անունն կայ»⁵:

Մեզ համար նշանակալի նկատողութիւններ կան նաեւ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի առաջին՝ «Բանաստեղծութիւններ» հատորի վերլուծումի հետ կապուած, որը առ նուազն մի քանի հարցադրում ունի գրականութեան պատմութեան տեսանկիւնից. նախ, ցոյց է տալիս երիտասարդ բանաստեղծի «ակնկալիքը» Նահապետից, ապա բացում վերջինիս վերաբերմունքը: Նշանակելին այստեղ բանաստեղծութեան իւրօրինակ սահմանումն է, երեւակայութեան ու ստուգութեան յարաբերակցութեան ճշգրտումը: Բանաստեղծի իր խորհուրդները նաեւ տաղաչափութեան հետ են կապուած եւ բացում են այն տեւական հետաքրքրութիւնը, որ պահում է արդէն հայագէտ Ալիշանը գեղարուեստական գրականութեան նկատմամբ⁶: Իսկ այդ տեւականութեան խորհուրդը գալիս

2 Անդ, էջ 52:

3 Անդ, էջ 174:

4 Անդ, էջ 168:

5 Անդ, էջ 171:

6 Անդ, էջ 113-114:

է նաեւ ընթերցողից, որ պահում է «յիշողութիւնը» բանաստեղծ Ալիշանի մասին, ինչպէս յուշում է նաեւ ինքը՝ Թիֆլիսի Հայուհեաց Բարեգործական ընկերութեան հեռագրին⁷ ի պատասխան գրուած շնորհակալական նամակում, թէ «Անշուշտ առաջին անգամ է, որ մի այդպիսի բարեկիրթ ընկերութիւն Հայագգի տիկնայց՝ հեռագրով իսկ կը յայտնէ իր ազնիւ զգացմունքը հեռաւոր արեղայի մի՛ յիշելով զնա իր յոբելեանի հանդիսի օր իբրեւ բանաստեղծ»⁸ (ընդգծումը հեղինակինն է – Բ.Ա.)՝ գուարթաբան բառախաղով իր գնահատանքը բերելով նաեւ կառոյցին ու նրա ատենապետունուն. «Ձեր գործն շատ աւելի գերագոյն է քան զգրուածս եւ զգրութեամբս, եւ կրնայ այդու՝ Աստուծոյ եւ ուղղադատ մարդկան առջեւ աւելի արդիւնաւոր ըլլալ համեստ տիկին Ալիսան, քան գրիչն Ալիշան»⁹:

Պայմանականօրէն անուանուած այդ «յիշողութիւնը» պահում է նաեւ մէկ այլ դրուագով՝ ուղիղ կապով, որ կայ Ալիշանի նամակագրութեան եւ գեղարուեստական մտածողութեան միջեւ. այս առումով մեզ համար կրկնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Հերման Աբիխին ուղղուած նամակը, որ միջտեքստայնութեան հրաշալի օրինակ է պարզում. «...եւ աւելի քան բառասուն տարի ուսումնասիրել եմ պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը իմ խեղճ հայրենիք Հայաստանի, որ երբեք չեմ տեսել եւ ոչ էլ յոյս ունեւ տեսնելու... կարող էի հասկանալ, թէ որքան ինձ հաճոյք եմ պատճառում Ձեր տեսակետներն ու մանրամասն նկարագրութիւնները»¹⁰: Այս առիթով պատկերն անմիջապէս տանում է «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծութեան յայտնի տողերին¹¹:

Նամակներում մեր նկատած միւս գիծն էլ մամուլի հանդէպ Հայր Ալիշանի ուշադիր վերաբերմունքն է եւ օրուայ արեւելահայ եւ արեւմտահայ պարբերականների նոյնքան աշխոյժ արձագանգը վերոնշեալ յոբելեանի առթիւ: Այս առումով յատկանշական է Ալիշան – Արծրունի յարաբերութիւնը: Ի հա՛րկէ, «Մշակ»ը լայնօրէն անդրադառնում է Ալիշանի յոբելեանին¹², այդ թուում՝ խմբ-

7 Տե՛ս «Արձագանգ», Թիֆլիս, Թ. (1890), 20 Մայիս, Թիւ 13:

8 Անդ, 10 Յունիս, Թիւ 16:

9 Անդ.:

10 ՅԱԿՈՒԵԱՆ, Պ., Ղեւոնդ Ալիշանի նամակները Հերման Աբիխին, Ի Պատմա-քանասիրական հանդէս, 1970, Թիւ 2, էջ 231:

11 Տե՛ս ԱԼԻԾԱՆ, Հ. Ղ., Նուագէ, Հայրունի, հտ. Գ., վեցետիկ 1858, էջ 219:

12 Ի դէպ, հէնց նոյն օրերին իր 25ամեայ գրական գործունէութիւնն էր տօնում նաեւ Արծրունին, ինչը նաեւ կամայ թէ ակամայ համեմատութեան մէջ էր դնում երկու գործունէութիւն. «...Մին իր գրական գործունէութեան

բազրի երկարաշունչ «Յիշողութիւններ»ով, սակայն տարիներ անց էլ, Արծրունու մահուան առթիւ մշակցիներին ուղղուած նամակում, ուշագրաւ են միաբանի գիտարկումները. «Ընկերացս եւ ինձ մնաց միայն յայտնել մեր ցաւակցութիւնն՝ իր ազգականաց, բարեկամաց եւ քանսիրաց, ասոնց մէջէն այսպիսի տաղանդաւոր մէկու մը ալ պակսելուն համար, որ (ի բաց թողով երբեմն կարծրութիւնն եւ առանձին կարծիքները կամ գաղափարները), ժամանակիս մեր առաջին գրչաց մէկն էր. հնարագէտ, հաստատամիտ եւ անխոնջ, որոյ վկայ պիտի մնայ իր քանամեայ «Մշակն»¹³:

1890ի այս երթում, սակայն, առանձնապէս համապարփակ է հնչում Զմիւռնիայի «Արեւելեան մամուլ»ի յայտնի խմբագրապետ Մատթէոս Մամուրեանի խօսքը. «Աշխարհի փոքորկալի կենաց վրտանգներէ հեռի, կրից եւ նախանձու նիքաններէ ազատ՝ Հայ գրականութեան այդ նոր ու մեծ նահապետն կ'ընծայէ միշտ հայութեան աչքին սրբանուէր անդորրութեան հոգեշունչ հայրենասիրութեան, հնախոյզ իմացականութեան երանելի պատկերը: Ո՛չ Միսիթարեան, ո՛չ միաբանական եւ ո՛չ դաւանական է այդ պատկեր, այլ համազգային եւ հայկական՝ որու կը յառին ակնապիշ Հայ սրտեր եւ սիրով, լուսով ու յուսով կը ներշնչուին ու կ'ոգեւորին: ...Այս խունկի հատիկն ալ սրտագին կը նուիրէ թերթիս խմբագիրն առ մեծ Քերթողն»¹⁴:

Յօդերէնական այս գնահատութիւնների կողքին կայ աւելի կարեւորը՝ տեւական այն հմայքը, որ հայ գրամշակութային դաշտում պահպանում է Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի գրականութիւնը յօբելեանից առաջ եւ յօբելեանից շատ յետոյ էլ, այդ թւում՝ խնդրոյ առարկայ նամակագրութեան մէջ:

Դեռեւս 1860ականներին Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը Հայր Արսէն Բագրատունուն ուղղուած նամակում յիշատակում է Հ. Ղ.

իրքեւ մեկնակէտ նկատելով յօդուած մը դաստիարակութեան վրայ, որ հրատարակուած էր «Մեղու Հայաստանի» մէջ 1865ին, կը հրաւիրէր արտորո՞՞ւ Ազգն՝ որոտըդոտս խմբագրականով մը, պատրաստուիլ քաննիկ-գամեակը տօնելու եւ իր նակատը դարնեայ պսակներ բոլորելու, միւսն՝ թէւ կիսդարեան գրական ծանր ու նշանաւոր երկերով քեռնաորուած, ազգային երայտագիտութեան ո եւ է հրապարակային ցոյցէ կը խորշէր, ինչպէս մի քանի տարի առաջ ծանուցուած էր Բագմավէպի մէջ, եւ միայն իր քահանայական ճեռնադրութեան յիսնամեակը կրօնապէս տօնելու առաջարկը կ'ընդունէր» («Արեւելեան մամուլ», Զմիւռնիա, Ի (1890), Մայիս, էջ 251):

13 Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Նամակներ*, նշ. աշխ., էջ 173:

14 «Արեւելեան մամուլ», նշ. աշխ., էջ 242-243:

Ալիշանի անունը: Իսկ արդէն ստեղծագործական երկխօսութիւնը բերում է «Առ Հ. Ղևոնդ Ալիշան» քերթուածով, ուր, օգտուելով իր ուսուցիչ Մխիթարեան բանաստեղծի ստեղծագործական եւ ոճական աւագանից, բնութագրում է վերջինիս հայրենասիրական երգը: Այստեղ մենք ուզում ենք տեսնել մի ոչ երկրորդական հանգամանք. հայ գրականութեան պատմաբան Լէօն, որի առաջաբանով լոյս տեսաւ Մ. Պէշիկթաշլեանի «Տաղեր»ը Թիֆլիսում, Պէշիկթաշլեանի ուսուցիչներին մէջ ընդգծում է Հ. Ղևոնդ Ալիշանի դերը՝ էջեր նուիրելով հայ գրականութեան մէջ վերջինիս դերակատարութեան բացայայտմանը¹⁵:

Ալիշանի գնահատողների մէջ անհնար է շրջանցել ժամանակակիցներից Միքայէլ Նալբանդեանի անունը: Ցաւօք, երկուստեք գրուած պահպանուած նամակներ մեզ յայտնի չեն: Իսկ որ նրանք նամակներ գրել են իրար, վկայում է ինքը՝ Նալբանդեանը: Նախ, նշում է Ալիշանին ուղղուած 1859ի Մայիս 12 թուակիր նամակի մասին, Փարիզից, ինչը կարդում ենք «Մոցատետրի նկատողութիւններ»ում, ապա՝ արդէն «Բերդի յիշատակարան»ում՝ 1864ի Դեկտեմբերի ին հայր Ղևոնդի նամակը ստացած լինելը¹⁶: Բացի այս յիշատակութիւններից՝ ունենք նաեւ Հ. Ղ. Ալիշանի բանաստեղծութեան նալբանդեանական գնահատականը, երբ յայտարարում է, թէ «չափածոյ քերթուածոց մէջ, արժանաւոր վարդապետը ախոյեան չունի»¹⁷:

Ալիշանի գրականութեան ու կերպարի մասին տարբեր առիթներով իրենց գնահատական վերաբերմունքն են բերել էդգար Շահինը¹⁸, Թորգոմ Արք. Գուշակեանը¹⁹ եւ ուրիշներ:

Ժամանակակիցների վկայութեամբ, ինչպէս Նիկողայոս Քարամեանի «Ղևոնդ Ալիշան (Քանի մի քերթ իմ յիշատակարանից)»

15 Տե՛ս ՊէՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ, Մ., *Տաղեր*, Թիֆլիս 1903, էջ 9-11:

16 ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ, Մ., *Երկերի լիակատար ժողովածու վեց հատորով*, հտ. Զ., ՀՀ ԳԱԱ հրտ., Երեւան 1997, էջ 94, 141:

17 Անդ, հտ. Դ., Երեւան 1983, էջ 170:

Այստեղ մենք շրջանցում ենք Մ. Նալբանդեանի վերաբերմունքի տարբեր երեսակների բնութիւնը, որոնք աւելի շատ կապուած էին Մխիթարեանեանների գործունէութեանը հեղինակի մօտեցմանը:

18 ՇԱՀԻՆ, Է., *Նամակներ-ժամանակակիցները էդգար Շահինի մասին*, Երեւան 2008, էջ 34:

19 ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ, Թ., *Նամակների*, Երեւան 2014, 194 (տե՛ս՝ Թորգոմ Գուշակեանի նամակը Թորամանեանին):

գրութեան մէջ է բերուում, իրադարձութիւն է դիտուել վէնետիկ այցելողների համար Հայր Ալիշանի հետ հանդիպումը²⁰: Այդպիսի հանդիպումներից մէկը նշում է Ա. Իսահակեանը Բառնաբաս Պիլէգիթեանին գրած նամակում. «Հայր» Ալիշանը հիւանդ էր, հիմա լաւ է: Ջարմանալի ուժեղ <կամփի> տէր մարդ է, զարմանալի մարդ. հիացած եմ իրենով»²¹: Չմոռանանք, որ Վարպետի «Իմ յուշերից» գրքի առաջին «հերոսը» հէնց Ալիշանն է:

Ալիշանի՝ իր բառով «սիրուն ծերունու»²² գրապատմական դերի մասին ուշագրաւ դիտողութիւններ ունի հայ մշակոյթի մեծագոյն երախտաւորներից Արշակ Չօպանեանը: Հիւանդութեան տըխուր, գրեթէ դուրեանական թախիծով առլեցուն մի պահի, դեռ կեդրոնականում ուսանելու տարիներին, առաջին հայեացքից ժըխտողական, բայց խորքի մէջ գրական ճաշակի, ռոմանտիկական հայեացքի ձեւաւորման շուրջ խոստովանական ձեւակերպում է կատարում. «Ալ չեմ կարդար Ալիշանը. պաշտելի Ալիշանս Հիւկոյին հետ բարձիս տակ դրի. ոչ մէկուն շանքերն, ոչ ալ միւսին օրհներգութիւնները սրտիս կը խօսին, եւ սակայն անցեալ տարի այդ երկու հօգօր բանաստեղծներն ինձ մեծ հաճոյք կը պատճառէին. եւ սակայն արդէն տկար, տխրեծ սիրտս երկաթեայ խաւով մը կը պատուէր մոցա ընթերցմամբ: Եւ այժմ այդ հաճոյքէն, այդ վահանէն ալ գուրկ մնացի»²³: Բայց միայն մէկ պահի. յաջորդող տարիներին արդէն Ալիշանի ներկայութիւնը վայելած գործիչը Պոլսի Մաքրուհեան վարժարանի իր ուսուցչին՝ Սրապիոն Թղլեանին ուղղեալ նամակում պիտի յիշի այն «սիրուն խանդավառութիւնը», որով իրեն ու իր սերունդին կարդացուել ու բացատրուել են Ալիշանի, Պէշիկթաշլեանի

20 Լոյս է տեսել «Արձագանգ»ի երեք յաջորդական համարներում (1890, թիւ 11, 12, 13): Գրութեան մէջ տեղ է գտել նաեւ Հայր Ալիշանի նամակը Ն. Քարամեանին (թիւ 11), որ դուրս է մնացել «Նամակներ» հատորից: Ի դէպ, մոյն հատորից դուրս են մնացել նաեւ լուսանկարիչ, ընկերային գործիչ Գեորգ Ապտուլահեանին ուղղուած նամակները, որոնք հրատարակել է Հայր Նսայի Տայեցիմ իր «Գէորգ Ապտուլահ. կեանքն ու գործունէութիւնը» ուսումնասիրութեան մէջ (Տե՛ս՝ «Բազմալեզ» ՁԶ (1929), թիւ 2, էջ 33-36):

Նրկու դէպքերն էլ թերեւս պայմանաւորուած են նրանով, որ հրատարակուել են ոչ որպէս առանձին նամակներ. մտել են այլ բնոյթի գրութիւնների մէջ, եւ դուրս են մնացել կազմողի ուշադրութիւնից:

21 «Աւետիք Իսահակեանի նամակները», Նրեւան 2015, էջ 24:

22 ՉՕՍԱՆԵԱՆ, Ա., Նամակամի, Նրեւան 1980, էջ 51:

23 Անդ, էջ 26:

կամ Հիւկոյի էջերը²⁴: Աւելին՝ ալիշանական ընթերցումները զուտ գեղարուեստական մակարդակից պիտի տեղափոխուէին գրականագիտական նախասիրութիւնների ոլորտ. յիշենք Ա. Զօպանեանի «Դեմքեր»ը, որոնց կողքին՝ դեռ Ի. դարակգբին Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը:

Այստեղ կ'ուզենայինք ընդգծել մէկ ուշագրաւ հանգամանք. Ալիշանին եւ Հիւկոյին կողք կողքի է տեսնում նաեւ «Ալիշանի շիրմին առջեւ» ծնրադիր եւ նրան բազմիցս դիմած բանաստեղծը՝ Դ. Վարուժանը՝ Ռափայէլ Պազարճեանին ուղղեալ նամակում. «Մէկդի քողով իմ տակաւին անվարժութիւնս՝ իրապէս մեծ դժուարութիւն կը գտնամ հայերէնէ գաղղիերէն քարգամուտեանց մէջ: Երբ գրութիւնը պատկերոտ եւ միանգամայն խիզախ ձևերով է՝ դժուարութիւնը կը կրկնապատկուի. անոր համար է, որ Հիւկօն եւ մեր մէջ Ալիշանը գրեթէ անթարգմանելի նկատուած են»²⁵:

Դարակգբին բանաստեղծի նկատմամբ նամակներում իր ուշադրութիւնն է դրսևորում նաեւ Ամենայն Հայոց բանաստեղծը: 1904ին հայրենական վայրերով պտտուելիս Վարիա Խանդամիրեանին ուղղուած նամակում իր զգացումներին իբրեւ թարգման դիմում է Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի «Հրագդան» գողտրիկ բանաստեղծութեանը²⁶: Աւելին՝ այդ դիմումը եզակի չէ. ի հա՛րկէ, Յովհաննէս Թումանեանը չէր կարող «Մեր նախորդ շրջանի բանաստեղծները» աշխատութեան մէջ աչքաթող անել այդ շրջանի հիմնադիրներից մէկին, իսկ «Մեր գրական վարք ու բարքից» յօդուածում պիտի դնէր «Նուագներ»ի հանդէպ «պատկառումի» պահանջ²⁷:

Պատկերային կառոյցի եւ առ հասարակ գրական ազդեցութիւնների առումով ուշագրաւ են Տիգրան Կամսարականի խոստովանութիւնները: Առաջինը վերաբերում է Հայր Կոմիտասին ուղղուած նամակում հայկական գեղեցկութիւնների իր ընկալմանը, եւ ոչ առանց Ալիշանի ոճի միջնորդութեան. «Այդ սրբագնեալ աւանդն ի ձեռքի գացէ՛ք, հայր սուրբ, անդաստան կատարել ի Հայս համօրէն, գացէ՛ք հնչեցնելու ձեր քնարը ի լուր տարանջատ հայութեան, որ «Ա-

24 Անդ, էջ 136:

25 ՎԱՐՈՒԺԱՆ, Դ., *Երկերի լիակատար ժողովածու երեք հատորով*, հտ. Գ., ԳԱԱ հրտ., Երեւան 1987, էջ 281:

26 ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Յ., *Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, նամակներ 1885-1904*, հտ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ հրտ., Երեւան 1997, էջ 430:

27 Անդ, *Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1887-1912*, հտ. Զ. ԳԱԱ հրտ., Երեւան 1994, էջ 114:

ւարայրի Պլպուլէն» միեջեւ հիմա Ալիշանով միայն խապրիկ առած էր: Այդ պուպուլը մեր արմաւենիներուն վրայ թառեր է հիմա»²⁸: *Երկրորդը Հրանդ Ասատուրին ուղղուած 1922, 9 Ապրիլ թուակիր նամակում ուղղակի ընդգծումն է, որ Ալիշանի «գրաքարէն կրած ակամայ ազդեցութիւնն» է պայմանաւորել նաեւ Կահիրէի «Արեւ» օրաթերթում 1919ին լոյս տեսած իր «Լեւոն Մեծագործ. «առաւել քան զմարդ» (իր պատմութիւնը կարդալով)» ուսումնասիրութեան «գրաքարամիտ լեզուն»*²⁹: *Այդ ազդեցութիւնը երեւան է գալիս նաեւ աշխատութեան մէջ Հայր Ալիշանի դիտարկումների վկայակոչումով*³⁰:

Ի հա՛րկէ, այս նկատումների կողքին կարելի է բերել բազմաթիւ այլ գնահատութիւններ, բայց բոլոր դէպքերում ընդհանրացումն այն է, որ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը մնում է հայ աշխարհաբար եւ ռոմանտիկական բանաստեղծութեան ձեւաւորման ակունքում, հեղինակութիւն թէ՛ արեւմտահայ եւ թէ՛ արեւելահայ հատուածներում, իսկ նրա գրապատմական դերակատարութիւնը առարկութիւնների ու վիճարկումների հնարաւորութիւն գրեթէ չի թողնում:

ՔՆԱՐԻԿ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ

28 «Տաճար», Կ. Պոլիս, Բ (1911), թիւ 22, 11 Յունիս, Ծաքաթ, էջ 351:

29 «Արեւմտահայ գրողների մամականի», Երեւան, 1972, էջ 78:

30 «Արեւ», Գաեիրէ, Ե (1919), թիւ 8, 28 Մայիս, Զորեքշաքթի, էջ (626):

Summary

EVALUATION OF FR. GHEVOND ALISHAN'S WRITINGS IN HIS CORRESPONDENCE

KNARIK ABRAHAMYAN

In the article are examined letters by Fr. Ghevond Alishan and letters addressed to him. In these letters are shown not only author's estimations of literature-historical subjects and figures, but also evaluation of his works by other artists and writers (Mikayel Nalbandian, Daniel Varuzhan, Tigran Kamsarakan, Hovhannes Tumanian, Arshag Chobanian, Matteos Mamurian and others). In some cases the speech is based on inter-textual connections that we can see between Alishan's poetry and letters.